

Деякі теоретико-правові питання класифікації правових статусів суб'єкта права

І.С. Окунєв

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто теоретико-правові питання класифікації правових статусів суб'єкта права, підходи до визначення критеріїв цієї класифікації.

В статье рассмотрены теоретико-правовые вопросы классификации правовых статусов субъекта права, подходы к определению критериев этой классификации.

This article describes the theoretical issues the legal classification of subject of law, existing approaches to definition of classification criteria in legal science.

Ключові слова: суб'єкт права, правовий статус, види правових статусів суб'єкта права.

Постановка проблеми

Проблеми, що стосуються класифікації явищ суспільного життя, у тому числі явищ правової матерії, мають теоретичне значення першорядної ваги.

Розмаїття правових статусів суб'єктів права, що мали місце в історії розвитку людства та існують нині, потребує їх певної впорядкованості. Відповідно за таких обставин, найдоцільнішим способом виділення і характеристики видів правових статусів суб'єктів права є їх класифікація за загальними та особливими ознаками. У такому разі класифікація виявляє важливу схожість і відмінності правових статусів суб'єктів права і має наукове та пізнавальне значення. При цьому найбільш цінними є класифікації, засновані на пізнанні законів зв'язку між видами, переходу від одного виду до іншого в процесі розвитку.

Отже, класифікація правових статусів суб'єктів права дає змогу глибоко та всебічно дослідити правовий статус суб'єктів права, правильно з'ясувати його зміст, зміст його структурних елементів, встановити їх зв'язок та взаємодію.

Крім того, велике значення класифікація має для правильного застосування правових норм, що виступають у якості нормативної основи правового статусу суб'єктів права. Розмежування видів правового

статусу суб'єктів при застосуванні норм права уповноваженим органом державної влади дає змогу виявити коло норм права, що розповсюджується на того чи іншого суб'єкта, залежно від наявності у цього суб'єкта певного статусу, на регулювання якого розраховані вже видані норми права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У юридичній літературі окремі питання класифікації правових статусів досліджували такі вчені-правознавці (представники науки теорії держави та права, а також галузевих наук) як М.В. Вітрук, Л.Д. Воеводін, С.О. Комаров, М.І. Матузов, А.В. Поляков, О.Ф. Скакун, Ю.А. Тихомиров та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Питання щодо класифікації правових статусів у теорії правового статусу суб'єкта права вирішується неоднозначно, відповідно єдина класифікація відсутня, і в цьому сенсі не можна погодитися з тим, що класифікація їх відносно проста й очевидна [1, с. 63-65].

Формулювання цілей статті

З урахуванням викладеного метою цієї праці є класифікація правових статусів суб'єкта права.

Виклад основного матеріалу дослідження

Перш ніж говорити про класифікацію правових статусів суб'єктів права, її теоретичну й практичну значущість, на нашу думку, слід чітко з'ясувати, що означає термін «класифікація».

Поняття «класифікація», відповідно до уявлень, що склалися в науковій літературі (лат. *Classic* – розряд і *facere* – робити), розглядається як система розподілу певних однорідних предметів чи понять за класами, відділами тощо на основі певних загальних ознак [2, с. 270]. З позицій логіко-філософських вона визначається як особливий випадок застосування логічної операції розподілу обсягу поняття на класи, види, групи тощо [3, с. 200].

При цьому особлива увага звертається на те, що класифікація завжди проводиться лише з певною метою. Вона фіксує «закономірні зв'язки між класами об'єктів; сприяє визначенню місця та ролі об'єкта в загальній системі об'єктів; допомагає відшукати найбільш важливі, загальні для всіх об'єктивні якості та властивості; підсумовує результати минулого розвитку, знання про об'єкт (об'єкти), що класифікується, сприяє більш глибокому пізнанню об'єктів і їх системи; дає змогу обґрунтовано прогнозувати шляхи подальшого розвитку та вдосконалення як окремих об'єктів, так і їх сукупності.

Залежно від характеру й підстав поділу об'єктів на види (підвиди) чи класи розрізняють природну та штучну класифікації.

В основу природної класифікації покладено найбільш важливі ознаки. Відповідно в основу штучної класифікації – додаткові ознаки.

Щодо правової матерії класифікація, то як процес розподілу однорідних об'єктів за класами, відповідно самостійними групами, відділами тощо, практично не відрізняється від аналогічних дій, що здійснюються стосовно будь-якої іншої матерії: політичної, соціальної, біологічної тощо.

Розглядаючи питання про види правових статусів, М.І. Матузов виділяє загальний, спеціальний та індивідуальний ста-

туси. На його думку, загальний правовий статус – це статус людини як громадянина, члена суспільства, держави; індивідуальний – відображає ознаки, що визначають правове положення конкретної особи; а спеціальний (родовий) – сукупність ознак, що характеризують правове положення певних категорій громадян (студентів, пенсіонерів, військовослужбовців, робочих, посадових осіб, дітей, батьків, інвалідів війни і праці, членів тих або інших організацій і т. д.).

За ступенем спільності М.І. Матузов виділяє також конституційний і галузеві статуси (усередині галузей можливі свої статуси), а серед загальних статусів розрізняє правовий статус громадян, іноземців, осіб без громадянства (апатридів) і осіб з подвійним громадянством (біпатридів) [10, с. 63-65].

У подальших дослідженнях М.І. Матузов, крім зазначених вище видів правового статусу, виділив ще такі його види: статус фізичних і юридичних осіб; біженців; статус російських громадян, що знаходяться за кордоном; професійні та посадові статуси (статус депутата, міністра, судді, прокурора); статус осіб, що працюють у різних екстремальних умовах чи особливих регіонах країни (Крайньої Півночі, Далекого Сходу, оборонних об'єктів, таємних виробництв) [5, с. 235-236].

Дослідник О.Ф. Скакун пропонує виділяти такі види правових статусів особи: 1) статус громадян; іноземців; осіб без громадянства; осіб із подвійним громадянством; біженців; українських громадян, що знаходяться за кордоном; 2) статус службових і посадових осіб (депутата, міністра, судді, прокурора, голови обласної державної адміністрації та ін.); 3) статус осіб, що працюють в екстремальних умовах (оборонних об'єктів, секретних виробництв) тощо [6, с. 413-415].

Як зазначають О.В. Зайчук, В.С. Журавський, правовий статус особи потрібно розглядати як родове поняття, що складається з чотирьох різновидів: а) правового статусу громадянина, б) правового статусу іноземного громадянина, в) правового

статусу особи без громадянства, г) правового статусу особи, якій надано притулок [7, с. 12]. Такої ж думки дотримуються й Н.М. Пархоменко, Ю.С. Шемшученко [8, с. 693], а також С.О. Комаров [9, с. 150].

Стосовно всіх суб'єктів права (як фізичних, так і юридичних осіб) А.В. Поляков виділяє загальний, спеціальний та індивідуальний правові статуси [10, с. 558].

Дослідники В.Д. Перевалов і В.І. Леушин, класифікуючи правові статуси особи за сферою дії та структурою правових систем, розрізняє такі їх види: а) загальний (міжнародний); б) конституційний (базовий), в) галузевий, г) родовий (спеціальний); д) індивідуальний [11, с. 507].

С.В. Бобровник розрізняє такі правові статуси, як загальний (конституційний), спеціальний (родовий) галузевий та індивідуальний. Крім того, нею виділено правові статуси: фізичних і юридичних осіб, іноземців; осіб без громадянства; статус біженців; статус українських громадян, які перебувають за кордоном; професійний і посадовий статус; статус осіб, що знаходяться в екстремальних умовах [12, с. 81-82].

Дослідник Ю.А. Тихомиров виділяє політичний, трудовий статус, статуси у сфері особистого життя, статуси у сфері пенсійного забезпечення, військової служби та ін. [13, с. 147]. Тобто, фактично йдеться про спеціальні види правових статусів – статуси службовців, пенсіонерів, військово-вослужбовців та інші види правових статусів.

Учений Л.Д. Воеводін виділяє статус громадянина як трудівника, як суспільного діяча і як особи [14, с. 19]. У юридичній літературі з приводу цієї точки зору висловлювались заперечення, мотивовані тим, що в усіх галузях державного і суспільного життя громадянин виступає у всіх цих якостях одночасно [15, с. 166; 16, с. 211].

Як вказує М.В. Вітрук, є соціально-економічний правовий статус, соціально-духовний (культурний), політичний і статусу особистої свободи [17, с. 178-182].

Слушно зазначається в юридичній лі-

тературі те, що навряд чи потрібно проводити відмінність між правовим статусом людини, громадянина і особи, оскільки, по-перше, ці статуси мають загальний характер; по-друге, якості вказаних суб'єктів, як правило, співпадають в одній особі; по-третє, основні права і обов'язки у них однакові [18, с. 65].

Виділяючи ті чи інші види правових статусів суб'єктів права, учені ухиляються від питання про критерії їхньої класифікації. До того ж, на наш погляд, існує необхідність у пошукові нових аспектів проблем класифікації правових статусів суб'єктів права, виявлення нових критеріїв класифікації.

Класифікувати правові статуси можна за різними підставами, і, на нашу думку, зазначена класифікація повинна здійснюватися таким чином.

Суб'єкти права в певному суспільстві поділяються, як правило, на індивідуальних суб'єктів права та колективних суб'єктів права. Відповідно до цього, необхідно виділяти такі дві групи (класи) правових статусів суб'єктів права, а саме: 1) правові статуси індивідуальних суб'єктів права (фізичних осіб); 2) правові статуси колективних суб'єктів права (юридичних осіб та ін.). При цьому кожна з наведених груп включає низку підгруп правових статусів.

Суб'єкт права (як колективний, так і індивідуальний) щодо приналежності до конкретної держави може виступати в одному з правових станів – громадянства, іноземства, безгромадянства (без державної приналежності). Кожний із цих правових станів обумовлює відповідний за змістом вид правового статусу суб'єкта права.

Отже, правовий статус виступає в одному з трьох видів – правового статусу національного (вітчизняного) суб'єкта права (у цьому контексті цей термін не є етнічною характеристикою та/або не містить етнічних елементів), правового статусу іноземного суб'єкта права, правового статусу суб'єкта, що не має державної приналежності (громадянства, національності). При цьому слід зазначити, що для право-

вої системи України такий поділ залишається однією з головних класифікацій.

Правовий статус національного (вітчизняного) суб'єкта права єдиний, оскільки визначається тією державою, громадянином якої особа є або на території якої особа без громадянства проживає (це стосується індивідуальних суб'єктів), або національним законодавством якої визначається особистий статут організації (юридичної особи) (це стосується колективних суб'єктів права).

У цьому сенсі слід зазначити, що в міжнародному приватному праві загально-визнаним є положення про те, що кожна юридична особа належить до певної держави, національним законодавством якої визначається її особистий статут, який має екстериторіальний характер, тобто обов'язковий для визнання за кордоном. Можна сказати, що зазначене положення базується на міжнародному звичаї [19, с. 198].

Особистий статут організації відповідає на запитання, чи є ця організація юридичною особою (чи це сукупність фізичних осіб, не наділених таким правом), визначає порядок створення та ліквідації юридичної особи, передбачає її організаційну форму та правоздатність, вирішує долю ліквідаційного залишку тощо. Іншими словами, особистий статут відображає національну належність юридичної особи. Однак щодо визначення національної належності юридичної особи не існує єдиних критеріїв і на сьогодні є кілька доктринальних підходів до вирішення цієї проблеми (теорія інкорпорації, теорія осілості, теорія центру експлуатації, теорія контролю) [20, с. 97-102].

Правовий статус іноземного суб'єкта права по суті має подвійний характер: це правовий статус суб'єкта конкретної держави та правовий статус власне іноземного суб'єкта права. Останній визначається тією державою, на території якої особа перебуває як іноземний суб'єкт.

Відповідно до принципу державного суверенітету кожна держава самостійно визначає правовий статус національних

(вітчизняних) суб'єктів права, іноземних суб'єктів права, суб'єктів, що не мають державної приналежності (громадянства, національності), а також регламентує питання про допуск вказаних суб'єктів на свою територію й умови їх перебування на ній тощо. Питання, що стосуються правового статусу іноземних суб'єктів права, суб'єктів, що не мають державної приналежності (громадянства, національності), регулюються також міжнародними договорами і угодами, що укладаються між державами.

У міжнародній і внутрішньодержавній практиці держав відносно іноземних суб'єктів права та суб'єктів, що не мають державної приналежності, застосовується один із таких видів правового режиму: 1) національний правовий режим; 2) режим найбільшого сприяння; 3) преференційний режим.

У літературі правовий режим визначається як соціальний режим деякого об'єкта, закріплений правовими нормами і забезпечений сукупністю юридичних засобів [21, с. 258-259]; як порядок регулювання, виражений у комплексі правових засобів, які характеризують особливе поєднання взаємодіючих між собою дозволів, заборон, а також позитивних зобов'язань і створюють особливу спрямованість регулювання [22, с. 185]; як результат регулятивного впливу на суспільні відносини системи (певного набору) юридичних засобів, що властиві конкретній галузі права і забезпечують нормальне функціонування цього комплексу суспільних відносин [23, с. 123].

При національному режимі іноземні фізичні та юридичні особи користуються тими ж правами і свободами, які надаються громадянам або юридичним особам цієї держави.

Характерним прикладом національного режиму є застосування норм міжнародних конвенцій про правову допомогу з цивільних, сімейних і кримінальних справ, про те, що громадяни кожної з договірних сторін, а також інші особи, що проживають на її території, мають право вільно і безпере-

шкодно звертатися до судів, прокуратури, органів внутрішніх справ і інших установ інших договірних сторін, до компетенції яких відносяться цивільні, сімейні та кримінальні справи, можуть вступати до них, подавати клопотання, пред'являти позови та здійснювати інші процесуальні дії на тих же умовах, що й громадяни договірної сторони.

При режимі найбільшого сприяння одна держава в порядку міжнародної угоди зобов'язана надати громадянам іншої держави ті права і привілеї, які їм надаються або надаватимуться громадянам третьої держави, що найбільш сприяє. Цей принцип не зрівнює іноземців у правах із місцевими жителями, однак зрівнює іноземців у правах між собою. Національний режим визначає головним чином громадянські права іноземців у прямому розумінні слова, а режим найбільшого сприяння – права і привілеї у сфері зовнішньої торгівлі.

Привілейований режим полягає в наданні деяких пільг для іноземних юридичних осіб, що здійснюють свою діяльність у слабозвинених галузях економіки. Як правило, вважається, що цей вид режиму не розповсюджується на фізичних осіб.

Правовий статус суб'єкта права в суспільстві юридично оформлюється державою, він окреслюється об'єктивним правом (юридичними нормами). Тобто держава здійснює фіксацію в нормах права певної моделі правового статусу. Норми права, як відомо, об'єднуються в галузі права, тобто складові елементи системи права, відокремлені сукупності норм права, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини (конституційні, адміністративні, процесуальні тощо).

Відповідно до цього, залежно від галузевої належності правові статуси класифікуються на конституційно-правові, адміністративно-правові, процесуально-правові (цивільний, кримінальний, адміністративний, господарський), цивільно-правові, сімейно-правові тощо. Конституційний статус суб'єкта права становить юридичну основу для всіх галузевих ста-

тусів у тому значенні, що галузеві правові статуси в певній своїй частині є конкретизацією конституційного статусу, а в іншій – повинні відповідати зазначеному конституційному статусу.

Право кожної країни відрізняється внутрішньою диференціацією, структурою, поділом на певні сфери, частини. Ця внутрішня диференціація характеризується, зокрема, розподілом права країни на публічне і приватне, відомим із часів римського права [24, с. 4]. У цьому аспекті С.С. Алексєєв слушно зазначив те, що з часу виникнення права і в ході його розвитку виявилися дві суперечливі й водночас взаємозв'язані його сторони. Вони характерні для всіх національних юридичних систем. Особливо наочно вони виражені в праві країн континентальної Європи, де при всій складності і навіть відомій «перемішаності» публічно-правових і приватноправових норм досить чітко можна виділити публічне і приватне право, деколи за видами законів, кодексів (наприклад, Кримінальний кодекс – публічне право, Цивільний кодекс – приватне право) [25, с. 41].

До публічного права в юридичній літературі відносять конституційне, адміністративне, кримінальне, процесуальне (цивільне, кримінальне) право, а до приватного – цивільне, сімейне право. Такий розподіл є природним, оскільки впливає з природи відносин між найважливішими суб'єктами – людиною і державою [26, с. 346-347].

Разом з тим, протягом багатьох років радянське право вивчало класифікацію права на приватне і публічне лише як релікт Римського права, і проблема її актуальності була піднята однією з перших Р.О. Халфіною [27, с. 54-55].

Розподіл права на приватне і публічне означає юридичне визнання сфер суспільного й особистого життя, втручання в які державі та її органам юридично заборонено або обмежено законом. Тим самим виключається (юридично) можливість довільного вторгнення держави у сферу особистої свободи, розсовуються межі

свободи власності та приватної ініціативи людини [28, с. 216-217].

З урахуванням розподілу права на приватне і публічне вважаємо, що галузеві статуси можна об'єднати у дві групи публічно-правові статуси (конституційно-правові, адміністративно-правові, процесуально-правові) та приватно-правові статуси (цивільно-правовий, сімейно-правовий).

Правовий статус суб'єкта права характеризується як: 1) загальний правовий статус; 2) спеціальний правовий статус; 3) індивідуальний правовий статус, носієм якого виступає конкретний суб'єкт права.

Загальний правовий статус суб'єкта права – це статус певної особи (фізичної, юридичної) як суб'єкта права взагалі. Такий статус є загальним, узагальненим та однакоvim незалежно від певних ознак (національної приналежності, майнового стану тощо). Він характеризується стабільністю та визначеністю і є базовим для всіх інших.

Спеціальний правовий статус суб'єкта права – статус особи як представника тієї чи іншої групи суб'єктів права, що відособлена за певною ознакою (видом діяльності, посадовим становищем тощо), що наділений спеціальними права та обов'язками згідно закону. Спеціальний статус доповнює чи обмежує загальний правовий статус суб'єкта права.

Необхідно розрізняти конкретні види спеціальних правових статусів суб'єкта права. Найпоширенішими є спеціальні правові статуси, що виступають способом конкретизації, доповнення єдиного загального правового статусу суб'єкта права (наприклад, статуси суб'єкта права як платника податків, суб'єкта підприємницької діяльності, роботодавця та ін.).

Спеціальні правові статуси суб'єкта права можуть також розрізнятися за видами залежно від ступеня їх конкретизації. Так, можливе виділення спеціального правового статусу суб'єкта права як платника податків взагалі та спеціальних правових статусів суб'єкта права як платника певного податку, зокрема, на додану вартість тощо.

Один конкретний суб'єкт права може бути носієм одночасно різних спеціальних правових статусів залежно від тих позицій, що він займає в суспільстві. Спеціальні правові статуси суб'єкта права існують на основі його загального правового статусу.

Індивідуальний правовий статус суб'єкта права являє собою персоніфікований правовий стан конкретної особи. Наприклад, поняття «правовий статус юридичної особи» включає лише те, що однаково притаманне правовому статусу всіх юридичних осіб держави, але крім особливостей, що характерні для правового статусу юридичних осіб окремих категорій, а тим більше конкретної юридичної особи. Індивідуальний правовий статус конкретного суб'єкта права (фізичної або юридичної осіб), що виступає в тій або іншій якості, визначається загальним правовим статусом і набором спеціальних правових статусів.

Отже, можна виділити такі види правових статусів суб'єкта права: 1) загальний правовий статус; 2) спеціальний правовий статус; 3) індивідуальний правовий статус, носієм якого виступає конкретний суб'єкт права. При цьому загальний правовий статус, спеціальний правовий статус і індивідуальний правовий статус суб'єкта права співвідносяться між собою як загальне, особливе і одиничне.

Існують також різноманітні критерії класифікації правових статусів колективних суб'єктів права, зокрема, такі як організаційно-правова – форма юридичної особи, форма власності та інші.

Висновки

Виходячи з викладеного, можна зробити ряд висновків:

- класифікація правових статусів суб'єктів права має велике наукове і практичне значення;

- класифікація правових статусів суб'єктів права здійснюється за різними підставами;

- основними критеріями класифікації правових статусів суб'єктів права виступають: державна (національна) приналеж-

ність правових статусів суб'єктів права, галузева належність правових статусів суб'єктів права, ступінь конкретизації правових статусів суб'єктів права;

- правильна класифікація правових статусів суб'єктів права об'єктивно відображає систему правових статусів як цілого і місце в цій системі кожного її елемента;
- за допомогою класифікації можна

глибше пізнати систему як сукупність взаємодіючих правових статусів, розкрити характер цієї взаємодії, глибше пізнати властивості й особливості кожного правового статусу, що входить у систему;

- пізнання правового статусу суб'єкта права через різні їх класифікації дає змогу глибше та повніше з'ясувати його зміст і зміст його структурних елементів, встановити їх зв'язок і взаємодію.

Література

1. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1987. – 293 с.
2. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка : 80000 слов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов, Н. Ю. Шведов. – Российская АН ; Российский фонд культуры. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Азы, 1995. – 928 с.
3. Философский словарь / [под ред. И. Т. Фролова]. – [5-е изд.]. – М. : Политиздат, 1987. – 588 с.
4. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1987. – 293 с.
5. Теория государства и права : курс лекций / [под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько]. – М. : Юрист, 1997. – 672 с.
6. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. – Харьков : Консум ; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
7. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні : монографія / [кол. авторів] ; за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. – К. : Юридична думка, 2007. – 424 с.
8. Великий енциклопедичний юридичний словник [за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка]. – К. : Юридична думка, 2007. – 992 с.
9. Комаров С. А. Общая теория государства и права : [учебник] / С. А. Комаров. – [4-е изд.]. – М. : Юрайт, 1998. – 416 с.
10. Поляков А. В. Общая теория права : курс лекций / А. В. Поляков. – СПб., 1997. – 608 с.
11. Теория государства и права : учебник для юридических вузов и факультетов / [под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова]. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА. – М, 1998. – 570 с.
12. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
13. Тихомиров Ю. А. Теория закона / Ю. А. Тихомиров ; [отв. ред. В. П. Казимирчук]. – М. : Наука, 1982. – 256 с.
14. Воеводин Л. Д. Теоретические вопросы правового положения личности в Советском общественном государстве / Л. Д. Воеводин // Советское государство и право. – 1963. – № 2. – С. 12-22.
15. Строгович М. С. Основные вопросы советской социалистической законности / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1966. – 190 с.
16. Ханай Г. Социалистическое право и личность Sozialistisches Recht und Personlichkeit / Г. Ханай ; [под ред. и с вступ. ст. Н. П. Фарберова ; пер. с нем. Ю. П. Урьяса, Н. А. Захарченко]. – М. : Прогресс, 1971. – 335 с.
17. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – 229 с.
18. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Матузов Н. И. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1987. – 293 с.
19. Курс международного частного права / [под ред. Л. А. Лунц]. – М. : Спарк, 2002. – 1007 с.
20. Міжнародне приватне право : навч. посібник / [за ред. В. М. Гайворонського, В. П. Жущмана. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 368 с.
21. Исаков В. Б. Механизм правового регулирования и правовые режимы / В. Б. Исаков, С. С.

Алексеев, И. Я. Дюрягин и др. // Проблемы теории государства и права : [учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Правоведение»] ; под ред. С. С. Алексеева. – М. : Юридическая литература, 1987. – 448 с.

22. *Алексеев С. С.* Общие дозволения и общие запреты в советском праве / С. С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1989. – 286 с.

23. *Морозова Л. А.* Конституционное регулирование в СССР / Л. А. Морозова. – М. : Юридическая литература, 1985. – 143 с.

24. Римское частное право : пособие для студентов-заочников. – М., 1948. – 238 с.

25. *Алексеев С. С.* Право : азбука – теория – философия : опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.

26. Общая теория права : курс лекций / [под ред. В. К. Бабаева]. – Н. Новгород : ВШ МВД России, 1997. – 544 с.

27. *Халфина Р. О.* Право и переход к рынку / Р. О. Халфина // Российский экономический журнал. – 1992. – № 7. – С. 54-55.

28. *Комаров С. А.* Общая теория государства и права : [учебник] / С. А. Комаров. – [4-е изд.]. – М. : Юрайт, 1998. – 416 с.